

Franc Rozman

NEMŠKI IN SLOVENSKI DELAVCI V DELAVSKEM GIBANJU NA SLOVENSKEM

Referat na znanstvenem posvetovanju Nemška in slovenska kultura na Slovenskem od začetka 19. stoletja do druge svetovne vojne 30. oktobra 1990 v Ljubljani

Delavsko gibanje je bilo od vseh začetkov političnega organiziranja zaradi svojih osnovnih programskih izhodišč (proletarec nima domovine, kapitalizem je mednaroden) tisti politični tabor, kjer so se veliko bolj kot v katerikoli drugi stranki člani povezovali tudi ne glede na narodnost. Slovenski primer je tozadevno zelo značilen, saj je bila mobilnost proletariata na tem teritoriju in pri teh prebivalcih, posebej še v nekaterih panogah kot n.pr. v rudarstvu, pri železnici, velika. Zato gre pri tej problematiki za skupek več vprašanj, ki so vsa po vrsti še slabo raziskana in znanstveno obdelana.¹ Za naslovno problematiko je zlasti čas do prve svetovne vojne precej komplicirano področje, manj pa kasnejši čas. Na eni strani gre za odnos slovenskega delavskega gibanja do nemškega (tako avstrijskega kot tudi rajhovskega), vplive nemškega gibanja na slovensko, organizacijske in idejne povezave, za vprašanje delavskega tiska in politične literature, za delovanje in organiziranje slovenskih delavcev zunaj slovenskega etničnega teritorija, za vprašanje soodvisnosti delavske kulture in oblik vsakdanjega življenja in podobno, na drugi strani pa je situacija seveda obratna ali kratko rečeno: gre za delovanje in organiziranje nemško govorečega delavstva na slovenskem ozemlju. Tukaj in zdaj je mogoče opozoriti le na nekaj stvari.

Začetki delavskega gibanja na Slovenskem so bili najbolj izrazito zaznamovani tako s povezanostjo z nemško govorečim delavskim gibanjem kot tudi z udeležbo nemško govorečih delavcev v tem gibanju. Delavsko gibanje v takoimenovanem Heldenzeit der Arbeiterbewegung, ko je bilo delovanje omogočeno in omejeno le na društveno dejavnost, stranke pa še ni bilo, je imelo izrazit pečat obrtniških pomočnikov in vajencev, deloma tudi mojstrov, medtem ko industrijsko delavstvo pri nas takorekoč še ni bilo organizirano.² Omejeno je bilo na nekatera večja mesta in trge, kjer pa je bil delež nemškega prebivalstva na slovenskem ozemlju relativno močan, ponekod tudi prevladujoč. Predvsem na Štajerskem in Koroškem so zato imela ta društva mnogo bolj videz nemških društev kot slovenskih in so bila vodilna mesta v društvih v rokah nemško govorečih delavcev, kar ne velja edino za Kranjsko z Ljubljano, pa tudi tukaj ne za vsa društva v mestu. Društva so se ustanovila takoj, ko je bilo to zakonsko mogoče, brez zamud glede na višje razvite dežele, kar je potrebno podčrtati, in so združevala tako nemško kot tudi slovensko govoreče delavce in za vse obdobje do devetdesetih let 19. stoletja nacionalni problem ni predstavljal posebnih težav, čeprav ne moremo reči, da ne bi kdaj stopil v ospredje. Društveno življenje se je odvijalo velikokrat dvojezično, sicer pa bodisi slovensko ali nemško, glede na sestav društva. Jezik ni bil posebna ovira, saj so slovenski delavci praviloma znali nemško, obratno pa ne, toda glede na takratno majhno uporabljano slovenščino v mestih slovensko govoreči delavci tega še niso smatrali za zapostavljanje. V nekaterih večjih središčih (Gradec, Maribor) je bila sestava društev tudi tri ali štirinacionalna in občevalni jezik je bila tedaj vedno nemščina. Kot že omenjeno, nacionalni problem ni predstavljal večjega problema, nekajkrat pa je prišel na dan.³ Glede na podatke, s katerimi razpolagamo, pa lahko rečemo, da so bili primeri nacionalne nestrpnosti redki. Celo obratno: razpravljanja Wiesthalerja v Mariboru, ko je govoril o pomembnosti nacionalne identitete in poudarjal, da se politična svoboda lahko spet pridobi, izgubljena nacio-

¹ Franc Rozman, *Delavska kultura in zgodovina vsakdanjega življenja v Avstriji. Razmerja med etnologijo in zgodovino*, Ljubljana-Maribor 1986, str. 76–85.

² Jasna Fischer, *Čas vesolniga socialnega punta se bliža. Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetka do leta 1889*, Ljubljana 1984, zlasti str. 32–87 in F. Rozman, *Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem do prve svetovne vojne*, Ljubljana 1979, zlasti str. 29–84.

³ Fischer n.d., str. 93, 95, 97–100, Rozman, n.d., str. 33–36.

nalna identiteta pa nikoli več, so tako strpna kot v kasnejših desetletjih niso bila nikoli več.⁴ Tudi stališče o samoodločbi narodov na kongresu v Neudörflu ob udeležbi slovenskih štajerskih delavcev se v kasnejših strankinih programih v vsem času monarhije ni več ponovilo.⁵ Tudi poročila o delavskem gibanju na Slovenskem izpod peres slovenskih avtorjev so brez težav našla prostor v nemških delavskih časnikih.⁶

V tem prvem obdobju je delavsko gibanje pri nas v idejnem pogledu pod izključnim vplivom nemškega, vpliva drugih evropskih delavskih središč ni moč najti, ne od drugih južno-slovenskih narodov, ne ruskega, pa tudi ne francoskega. Med delavskimi voditelji ni govora o Marxu ali Engelsu, pač pa ima nesporno vodilno vlogo Lassalle, pa tudi Most in tedanji avstrijski delavski organizatorji (bratje Scheu, Oberwinder, Kaler-Rheintal) in zanimivo je, da je bil Lassalle tja do prehoda v 20. stoletje takorekoč edina simbolna figura, ki je dobila mesto v društvenih prostorih.⁷ Zdi se, da delavci na Slovenskem niso brali originalnih del nemškega socializma, ampak so ideje sprejemali indirektno iz avstrijskega delavskega časopisa in iz agitacijskih potovanj različnih nemško govorečih agitatorjev. Zato je v tem času odigral zelo pomembno vlogo ta tisk, v čitalnicah delavskih društev pa ni manjkalo tudi delavskih časnikov iz rajha in čeških dežel. V prostorih delavskih društev so bili na mizah v Ljubljani, Mariboru in Celovcu vsi glavni časniki, v manjših krajih pa je bila ta ponudba precej manjša. Drugače je bilo s knjigami, kjer so splošnoizobraževalna ali tudi leksikalna dela imela veliko prednost pred socialističnimi teoretiki. Kot zanimivost naj povem, da je bil prvi izvod Marxovega Kapitala najden pri slovenskem delavcu leta 1884, vendar pa ne na slovenskem ozemlju.⁸ Zato pa je bilo mariborsko delavsko društvo naročeno na organ prve internacionale *Der Vorbote*,⁹ kar je bil edini primer na ozemlju nekdanje Jugoslavije. Slovenskega delavskega tiska še ni bilo, čeprav so se želje in zahteve pojavljale na številnih shodih. Zaradi precejšnje pismenosti in znanja nemščine pa informiranost vsaj o širši dejavnosti ni preveč trpela. Pa tudi vodilni avstrijski delavski listi (*Volkswille*, *Vorwärts*, *Arbeiterfreund*) so pogosto prinašali podatke in poročila o dogajanju na Slovenskem.¹⁰

Za čas začetkov delavskega gibanja imamo tudi kar precej podatkov o delovanju slovenskih delavcev v drugih pokrajinah Avstrije in v južni Nemčiji. Ti podatki kažejo, da so se naši delavci pojavljali tudi v vodilnih strukturah delavskih društev od Gradca in Leobna do Dunaja, Linza, Salzburga in Bodenskega jezera.¹¹ Temu delovanju je zaradi razpršenosti in fragmentarnosti podatkov težko slediti. Podobno pa lahko ugotovimo, da je tudi na Slovenskem delovala vrsta delavskih voditeljev, ki so se širše zapisali v zgodovino delavskega gibanja drugih dežel (Robert Wagner, Zenz, Muchitsch). Ob situaciji, kakršna je bila, in ob načinu delovanja je marsikdaj težko reči, kaj je v tem gibanju slovenski in kaj nemški delež, in celo, kakšen je osnovni predznak tega gibanja.

Bistveno drugačna situacija nastane konec stoletja, ko se je najprej osnovala avstrijska socialdemokratska stranka in 1896 še slovenska Jugoslovanska socialdemokratska stranka, ki je seveda že nasledek sporov, nastalih zaradi nerešenega in vse bolj aktualnega nacionalnega vprašanja.¹² Vse odtlej pa do razpada monarhije se ločnica med slovenskim in nemškim v delavskem gibanju pri nas pogloblja; edina razlika je Koroška, kjer se slovensko delavsko gibanje skorajda nič ni uveljavilo. V teh dveh desetletjih postaja tudi vse bolj jasno, da je bil internacionalizem v socializmu bolj težnja in želja, da pa je v resnici veljala misel Viktorja Adlerja, ki je želel, da bi bil jezik avstrijske socialne demokracije nemščina, ker je pač *die deutsche Sprache etwas an sich werthabendes*.¹³ To se je izrazito pokazalo na spodnjem Šta-

⁴ Prav tam.

⁵ F. Rozman, *Die slowenische Arbeiterbewegung zur Zeit des Neudörfler Parteitages*. ITH-Tagungsberichte 8, Wien 1976, str. 124–131.

⁶ Fischer, n.d. in Rozman, *Socialistično delavsko gibanje, na več mestih*.

⁷ Rozman, *Socialistično delavsko gibanje* . . . , str. 147.

⁸ F. Rozman, *Slovenski anarhist Karel Anton Potisek v Salzburgu*, ZČ 40, 1986, str. 113–115.

⁹ Rozman, *Socialistično delavsko gibanje* . . . , str. 87.

¹⁰ Rozman, isto delo in Fischer, n.d. na več mestih.

¹¹ Prav tam, pa tudi še Helmut Konrad, *Das Entstehen der Arbeiterklasse in Oberösterreich*, Wien 1981, str. 263–267 in Herbert Steiner, *Die Arbeiterbewegung Österreichs 1867–1889*, Wien 1964, str. 8.

¹² F. Rozman, *Die Südslawische sozialdemokratische Partei und die slowenische nationale Frage*. Gesellschaft, Politik und Verwaltung in der Habsburger-monarchie 1830–1918, Wiesbaden 1987, str. 237–252.

¹³ Hans Mommsen, *Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage in Habsburgischen Vielvölkerstaat*, Wien 1963, str. 305.

jerskem ob dolgoletnem sporu, kdo naj organizira na tem področju: ali štajerska deželna organizacija ali JSDS. Spor je privedel končno do razmejitve med mariborskim in celjskim okrožjem. Prvo je pripadlo v organizacijskem pogledu Gradcu, drugo pa Ljubljani. Slovenske organizacije severneje od Celja so bile redke in slabotne, podobno pa obratno velja za nemške v južnem delu spodnje Štajerske. Zdaj je bilo tudi vse manj dvojezičnih shodov in zborovanj.¹⁴ V pretežno slovenskih predelih nastopajo slovenski agitatorji, na Koroškem in v severnem delu spodnje Štajerske pa nemško govoreči koroški in štajerski. Pri tem velja pripomniti, da o kakšni možnosti organizacij JSDS na Koroškem v stranki sploh ni bilo nikoli niti govora. Na prvomajskih shodih se na Kranjskem sliši tudi kakšna slovenska narodna pesem, na drugi strani pa neredko tudi Die Wacht am Rhein. Na Kranjskem so brali Rdeči prapor, na Koroškem in Štajerskem pa Arbeiterwille. Seveda so tudi izjeme in Etbin Kristan je včasih šel na shod tudi v Velenje ali Borovlje, kot je na primer vodja avstrijskih železničarjev Tomschik govoril tudi v Ljubljani ali v Šempetru na Krasu. Toda to so bili le sporadični pojavi.

Nastaja pa slovenski tisk, od časnikov, brošur, prvomajskih spisov do revije Naši zapiski¹⁵ in vse bolj se uveljavljajo tudi slovensko pišočni publicisti in žurnalisti. Ostaja pa tudi velika navezanost in odvisnost JSDS od strankinega centra. Finančna pomoč za delavski tisk v slovenski stranki, pa tudi za organizacijo, za volilne spopade je bila velika. Tudi v idejnem pogledu je vpliv nemškega socializma prevladujoč. Šele v dvajsetem stoletju se v tisku skuša popularizirati tudi druge socialistične mislece, zlasti Čeha in južne Slovane.¹⁶ Stranka sama in njeni vodilni protagonisti pa so vseskozi ostali zagovorniki politike skupnega strankinega vodstva in to tistega dela, ki ga je utelešal Viktor Adler. Burno politično dogajanje v monarhiji, različne mednarodne krize in pa domače slovenske razmere: vse to je vplivalo, da se je tudi v delavski stranki odnos do nemštva spremenil. Stranka je vse manj poudarjala internacionalnost in se vse bolj vpletala v domačo politiko, zato je tudi morala nastopati proti naraščajočemu nemškemu pritisku. Skrbelo jo je tudi stanje na Koroškem in Štajerskem, kjer se je slovensko govoreče delavstvo vse bolj ponemčevalo. Ob vsem tem je seveda razumljivo, da je nekdanja absolutna prevlada v idejnem pogledu vendarle začela nekoliko upadati. V sami stranki je skupina mlajših razumnikov skušala domisliti slovenski tip socializma. Etnične meje so zdaj postale važne in so odločale o marsičem, predvsem seveda tudi o politiki strank. JSDS je kljub temu, da je bila še v okviru skupne stranke, vendarle slovenska stranka, ki je upoštevala slovenske interese. Zato je bil položaj slovenskega delavca drugačen, če je bil organiziran na Koroškem ali severneje od Celja. Ta problem je postal zlasti važen in marsikje odločilen ob koncu vojne in ob razpadu monarhije. Vpliv delavske kulture, kakor je že ta termin sporen, in idejni vpliv pa je bil iz nemškega kulturnega kroga v vsem obravnavanem obdobju močan in je imel zagotovo tudi številne pozitivne posledice.

¹⁴ F. Rozman, Socialna demokracija na slovenskem Štajerskem in problem nacionalne razdelitve. ZČ 40, 1986, str. 291–297.

¹⁵ F. Rozman, Naši zapiski 1902–1914. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 11–12, 1971–72, str. 81–89., glej tudi Irena Gantar-Godina, Masaryk in masarykovstvo pri Slovencih, Ljubljana 1987, str. 55–79.

¹⁶ Prav tam.

Zusammenfassung

DEUTSCHE UND SLOWENISCHE ARBEITER IN DER ARBEITERSBEWEGUNG IN SLOWENIEN

Franc Rozman

In der Arbeiterbewegung sozialdemokratischer Orientierung in Slowenien waren aufgrund der Zweisprachigkeit in der Untersteiermark, besonders in Kärnten und zum Teil in Triest (neben dem dominierenden Italienisch) auch deutschsprachige Arbeiter organisiert und aktiv. Es geht im wesentlichen um zwei Zeiträume, die sich stark voneinander unterscheiden. Das erste ist die Zeit der sogenannten Vereinstätigkeit, als noch keine sozialdemokratische Partei bestand. Damals kamen in unseren Städten (Ljubljana, Maribor, Ptuj, Celje) in den Arbeiterbildungsvereinen sowohl slowenische als auch deutsche Arbeiter zusammen, es gab keine nationalen Gegensätze, das Vereinsleben wickelte sich manchmal auch zweisprachig ab. Völlig anders war es in der Zeit

von 1890 bis zum Ersten Weltkrieg, als die nationale Frage auch in der Arbeiterbewegung schon stark im Vordergrund stand und sich auch in dieser große Gegensätze zeigten. Das war auch die Zeit, wo das Wirken der Sozialdemokratie verursachte, daß viele Arbeiter, vor allem in national gemischten Milieus, ihre Nationalität einbüßten und im Deutschtum aufgingen. In dem ersten Zeitraum kann man auch einige slowenische Arbeiter verfolgen, die in anderen, nichtslowenischen Kronländern der Monarchie aktiv sind, und es ist manchmal schwer zu unterscheiden, was in der damaligen Arbeiterbewegung deutsch und was slowenisch und was ihr bestimmendes Vorzeichen war. Völlig anders war es im zweiten Zeitabschnitt, wo die slowenische Arbeiterbewegung durch Heranziehen von Intellektuellen, durch Entstehung der Arbeiterpresse und anderweitiger Fachliteratur ihre Eigenheiten entwickelt und sich von der deutschen in mancherlei unterscheidet, obwohl die generelle Orientierung natürlich der gemeinsamen österreichischen Sozialdemokratischen Partei untergeordnet ist.

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

SI-61000 Ljubljana, Kongresni trg 1, tel. 061/156-152

Inštitut od leta 1960 izdaja revijo **Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (PZDG)**, ki se je leta 1986 preimenovala v **Prispevke za novejšo zgodovino (PNZ)**. Revija objavlja razprave, članke, historično dokumentacijo, poročila o simpozijih, knjižna poročila in recenzije, različne bibliografije in tekočo bibliografijo sodelavcev inštituta. V prvih letih izhajanja je bila revija izrazito usmerjena v zgodovino naprednega delavskega gibanja in NOB, vedno bolj pa je širila krog svojega objavljanja tudi na širša področja slovenske zgodovine. Zdaj lahko rečemo, da je to revija za novejšo slovensko zgodovino. Uredništvo se trudi, da bi bila revija pestra, kvalitetna in sodobna.

Prilagamo seznam še dostopnih letnikov, pri čemer opozarjamo, da sta letnika 1962 in 1973 že razprodana, nekaj letnikov pa je že skoraj razprodanih. Revijo lahko naročite pri založbi Mladika, SI-61000 Ljubljana, Kongresni trg 1, kupite pa pri vseh slovenskih knjigarnah.

PZDG 1960/1	PZDG 1981
PZDG 1960/2	PZDG 1982
PZDG 1961/1-2	PZDG 1983
PZDG 1963/1-2	PZDG 1984
PZDG 1965/1-2	PZDG 1985
PZDG 1966/1-2	PZDG 1986
PZDG 1967/1-2	PNZ 1987
PZDG 1968/69, 1-2	PNZ 1988
PZDG 1970/1-2	PNZ 1989/1 – Trideset let Inštituta za zgodovino delavskega gibanja. – Biobibliografije.
PZDG 1971/72	PNZ 1989/2
PZDG 1975/76	PNZ 1990
PZDG 1977	PNZ 1991
PZDG 1978/79	PNZ 1992
PZDG 1980	